

บทที่ 1

ไพร่: ก่าส่งคนในล่่มยรัตนโกสินทรตอนต้น

การควบคุมก่าส่งคนในล่่มยรัตนโกสินทรตอนต้นนั้น โดยสัักษณะใหญ่ ๆ ยัังคงไว้อั้งการแบ่งคนเป็น 2 กลุ่ม คือ ผู้ปกครอง และผู้ถูกปกครอง เช่นเดียวกับในล่่มยอยุธยา ผู้ปกครองคือ มุลนายอันได้แก่ พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ เจ้านาย และขุนนางต่าง ๆ ส่วนผู้ถูกปกครองนั้นคือราษฎรล่่ามดู่ท้าวไปที่เรียกว่าไพร่ ซึ่งมีจำนวนมาก และเป็นคนส่วนใหญ่ของราชอาณาจักร ไพร่ต้องเข้าสังกัดมุลนาย เพื่อแลกเปลี่ยนกับความคุ้มครอง คือ สังกัดกรมกองที่มีมุลนายเป็นเจ้ากรม และมีผู้ใต้บังคับบัญชาในการควบคุมไพร่เป็นล่่าดับลงมาอีกจำนวนหนึ่ง คือ ปลัดกรม ล่่มหบัญชี สล่ดี และขุนหมื่น เป็นต้น

การแบ่งแยกประเภทของก่าส่งคนในล่่มยรัตนโกสินทรตอนต้น

รัฐพยายามจัดการควบคุมคนทุกคนในราชอาณาจักรให้มีสังกัดล่ักขึ้นกับมุลนาย โดยมีบไพร่พวกหนึ่งให้อยู่ในความควบคุมของมุลนายที่เป็นขุนนาง มีตำแหน่งในระบบการปกครอง และการบริหารราชการแผ่นดิน ไพร่เหล่านี้เรียกว่า ไพร่หลวง หรือคนหลวง ไพร่อีกส่วนหนึ่งเป็นพวกที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้มุลนาย เพื่อเป็นลัทธิของเจ้านาย และขุนนางโดยตรง คนประเภทล่่งนี้ประกอบด้วย

- ก. มหาดเล็ก, ขอเฝ้า เป็นผู้รับใช้ใกล้ชิดเจ้านาย¹
- ข. ทนาย, เล่มียน
- ค. ไพร่ล่่ม
- ง. ทาล

¹ กหข., หมวตธรรมคดี เลขที่ 3 ตู 107 มดที่ 72 พระนิพนธ์ล่่มเด็จพระล่ังฆราย (ล่่า) เรื่องขอพระราชทานลาออกจากตำแหน่งศิริบุตตร

ไพร่ล่อม เป็นกำลังคนส่วนใหญ่ของมูลนาย มักเรียกรวม ๆ ว่า "ข้า"¹ หรือ "ข้าเจ้า บ่าวขุนนาง"² ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ไพร่ล่อมมีหน้าที่ไม่เพียงแต่รับใช้มูลนายเท่านั้น ยังคงต้องรับใช้รัฐ โดยการมอบแรงงาน หรือส่งส่วยให้แก่รัฐด้วยเช่นเดียวกับลักษณะการทำงานของไพร่หลวง³

การสักเล่มีนทนายมีธรรมเนียมในสมัยรัชกาลที่ 2 ว่า ญาติพี่น้อง หรือสมัครพรรคพวก ของขุนนางที่มีศักดินาตั้งแต่ 400 ขึ้นไป จะได้รับการยกเว้นไม่ต้องสักเป็นไพร่ และให้สักเป็นเล่มีนทนายแทน จำนวนเล่มีนทนายนี้จึงน่าจะแสดงถึงเกียรติยศ และสถานะทางสังคมอย่างหนึ่งของมูลนาย เพราะจำนวนเล่มีนทนายของมูลนายแต่ละคนจะขึ้นอยู่กับศักดินาของมูลนายผู้นั้น ดังนี้

1. ศักดินา 80-400 สักเล่มีนทนายได้ 3 คน
2. ศักดินา 100-1600 สักเล่มีนทนายได้ 6 คน
3. ศักดินา 2500-3000 สักเล่มีนทนายได้ 9 คน
4. ศักดินา 5000 สักเล่มีนทนายได้ 12 คน
5. ศักดินา 10,000 เป็นต้นไป สักเล่มีนทนายได้ 15-30 คน

นอกจากนี้เพื่อเป็นการชักจูงให้มูลนายรวบรวมไพร่ให้ได้จำนวนมาก รัฐใช้วิธีการตอบแทน โดยพระราชทานไพร่ให้เป็นส่วนยกอีกจำนวนหนึ่งต่างหากจากเล่มีนทนาย สืบเนื่องจากพระราชกำหนดเก่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้พระราชทานคน 1 คน ให้แก่มูลนาย

ศูนย์วิจัยทรัพยากร

¹ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 269 หนังสือนพระยามหาอำมาตย์ถึงเจ้าเมืองละแะเชิงเทรา ขอให้ไต่ร่วนนายเขียว นายฉิม.

² กหข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1202 เลขที่ 152 บัญชีจำนวนเลขซึ่งทำงานต่าง ๆ

³ ดังรายละเอียดเกี่ยวกับพัฒนาการของไพร่ล่อม ไพร่หลวงในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งกล่าวไว้ท้ายบทนี้

ที่สืบเสาะสืบตัวไพร่ลี้ภัยได้ 10 คน¹ ซึ่งเรียกว่า สิบยก สันนิษฐานว่า น่าจะยกเว้นไว้ไม่ต้อง
ถูกสัก คือยกให้เป็นข้า หรือบ่าวรับใช้มูลนายนั้นโดยตรง เป็นธรรมเนียมสืบต่อมาจนถึงสมัยหลังที่
ยกคนพระราชทานให้ไม่ต้องสัก และพระราชทานตัวคุ้มสักให้ด้วย ดังเช่น การสักไพร่ลี้ภัยในหัวเมือง-
เหนือ ในสมัยรัชกาลที่ 3 สักถูกหมื่นใหม่ในกองหนึ่ง จำนวนไพร่ 45 คน ยกไว้ 4 คน คงทำ
ราชการส่งลี้ภัย 41 คน² ส่วนที่ยกไว้นั้น คือ เป็นพวกที่ยกเว้นไม่ต้องส่งลี้ภัยให้รัฐ³

มีหลักฐานระบอบตราส่วนยกในสมัยรัชกาลที่ 4 ดังนี้

1. เชื้อพระวงศ์ตั้งแต่ชั้นพระองค์เจ้าขึ้นไป ทั้งที่ทรงกรม และไม่ได้ทรงกรม สักไพร่แล้ว
10 คน พระราชทานยกไว้ไม่สัก 1 คน
2. ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ที่มีศักดินา 5,000-10,000 สักไพร่ 12 คน ยกไว้ไม่สัก
1 คน
3. ข้าราชการ ศักดินาตั้งแต่ 3,000-4,000 สักไพร่แล้ว 15 คน ยกไว้ไม่สัก
1 คน⁴

¹ กรมศิลปากร, เรื่อง กฎหมายตราสามดวง. พระราชกำหนดเก่า 48. (กรุงเทพฯ
อุดมศึกษา, 2521), หน้า 682.

² กหข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1209/114 บัญชีเลกลี้ภัยหัวเมืองต่าง ๆ ฝ่าย
เหนือ

³ จำนวนส่วนยกนั้น มีหลักฐานได้แจกแจงแบ่งแยกไว้ดังนี้ เป็นนายกอง 1 คน, ปลัดกอง
1 คน, ขุนหมื่น 2 คน, เสมียน 1 คน, ทนาย 3 คน และทาส 7 คน

ดู กหข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 133 บัญชีเงินลี้ภัย.

⁴ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 4 จ.ศ. 1218 เลขที่ 112 ประกาศเรื่องหมายคุ้มสัก.

หลักฐานดังกล่าวนี้ชี้ชัดว่าศักดินามีความสัมพันธ์โดยตรงกับส่วนยก ซึ่งมูลนายจะได้รับ เพราะยิ่งมูลนายมีศักดินาสูงขึ้นเท่าใด ก็จะได้รับไพร่เป็นส่วนยกเพิ่มขึ้น เป็นผลประโยชน์แก่มูลนาย นอกเหนือจากไพร่ธรรมดาที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้ เป็นรางวัลความดีความชอบในกรณีหาไพร่มาเข้าสังกัดได้จำนวนมากขึ้น อย่างไรก็ตาม ในยามสงครามเลิกส่วยก สิบสองยก ฯลฯ นี้ ต้องถูกเกณฑ์เข้าหมวดเข้ากองเข้ารบด้วย และจะถูกจัดประเภทเป็นไพร่หลวง เมื่อมูลนายถึงแก่กรรม ท่านองเดียวกับไพร่สมทั่วไป¹

ไพร่สม เป็นเสมือนสมบัติของมูลนายที่จะใช้งานส่วนตัวได้ และกฎหมายได้เปิดช่องโหว่ไว้ให้มูลนายใช้งานไพร่ได้โดยไม่ระบุระยะเวลาใช้งานที่แน่นอน² แต่ไม่ใช่สมบัติที่ตกทอดเป็นมรดก เพราะเมื่อมูลนายถึงแก่กรรม ไพร่สมจะถูกโอนเป็นไพร่หลวง อย่างไรก็ตามตามความเป็นจริงมักปรากฏว่าทายาทของมูลนายเดิม หรือมูลนายอื่นจะถือโอกาสขอตัวไพร่สมนั้นไว้ และพระมหากษัตริย์มักจะพระราชทานให้ตามที่ขอ นอกจากนี้ เมื่อมูลนายกระทำความผิดต้องโทษ คนของมูลนายจะถูกโอนมาเป็นของรัฐ คือกลายเป็นไพร่หลวงแบ่งแยกไปตามสังกัดต่าง ๆ หรือคงทำราชการในเมืองเดิม นั้น แต่มีมูลนายคนใหม่ควบคุม³ เป็นที่น่าสังเกตว่า ในกรณีที่มูลนายผู้กระทำความผิดเป็นผู้ที่มีอำนาจและอิทธิพลในท้องถิ่นห่างไกลราชธานีมาก คนของมูลนายนั้นจะถูกกวาดต้อนเข้ามาเป็นไพร่หลวง ทำราชการในราชธานี เพื่อการควบคุมอย่างใกล้ชิด พร้อม ๆ กับตัวมูลนายเองด้วย เช่น กรณีพระยานครฯ เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช กระทำความผิดถูกถอดออกจากตำแหน่ง และถูกเรียกตัวมาประจํา ณ กรุงเทพฯ ครอบครัวบ่าวไพร่ และไพร่สมของพระยานครฯ จำนวน 100 คน ก็ถูกส่งตัวมาทำ

¹ กขล., เอกสารเก็บเล่มสมุดพิเศษ. รัชกาลที่ 5 เล่ม 20 จ.ศ. 1242 จดหมายกราบบังคมทูลจากเจ้าพระยาสุรวงษ์, หน้า 337.

² กรมศิลปากร, เรื่อง กฎหมายตราสามดวง. พระราชกำหนดใหม่ 12. หน้า 721.

³ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1212 เลขที่ 144 ออกญาพระยาราชสุภาวดีถึงพระปลัดกรมการเมืองนครราชสีมา บอกเรื่องจำนวนเลขกองหม่อมเกษร.

ราชการในกรุงเทพฯด้วย¹

ไพรี เป็นเครื่องแสดงสถานะทางสังคมของมูลนาย แม้เมื่อมูลนายถึงแก่กรรม หรือสิ้นพระชนม์แล้ว ปรากฏว่ามีธรรมเนียมที่จะเกณฑ์ทั้งตัวไพรี บุตรภรรยาของไพรีในสังกัดของมูลนาย ที่ถึงแก่กรรม รวมทั้งไพรีในสังกัดของญาติของมูลนายนั้นมาโกนผม และนุ่งขาว เพื่อให้ได้จำนวนมาก เป็นเกียรติยศในการทำศพด้วย²

ส่วนทาสนั้น ตามกฎหมายตราสามดวง มีการแบ่งทาสออกเป็น 7 ประเภท คือ

1. ทาสไถ่มาด้วยทรัพย์ (ทาสสินไถ่)
2. ลูกทาส เกิดในเรือนเบี้ย
3. ทาสไถ่มาจากบิดา มารดา
4. ทาสที่มีผู้ให้
5. ทาสที่ได้มาจากการช่วยคนต้องโทษ
6. ทาสที่เลี้ยงไว้ยามเกิดทุกข์ภัย
7. ทาสเชลย³

ทาสส่วนใหญ่ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เป็นทาสประเภท ทาสสินไถ่⁴ ซึ่งอาจแบ่งแยกได้ดังนี้

¹ กหข., จดหมายเหตุ ร.1 จ.ศ. 1126 เลขที่ 1 ร่างสารตราถึงเมืองนครศรีธรรมราช.

² กขข., ร.5 บ. 1.5/19 เรื่องวังหน้า.

³ กรมศิลปากร, เรื่องกฎหมายตราสามดวง พระไอยการทาส, หน้า 311-336.

⁴ ม.ร.ว. อิศน์ รัตติกงษ์, สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2416) แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุ่ย และพรศรี สรุงบุญมี (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2521), หน้า 215-221.

- ก. ทาสสินไถ่ที่เป็นทาสชั่วคราว หรือทาสไถ่ไม่ขาดคำ หมายถึงทาสที่ขายตัวในราคาต่ำกว่าราคาที่กำหนดไว้
- ข. ทาสไถ่ขาดคำ หมายถึงทาสที่ขายตัวในราคาที่สูงกว่าราคาที่กำหนดไว้
- ค. ทาสไถ่ไม่ได้ใช้ หรือ ทาสไถ่แล้วให้ผูกคอก หรือ ทาสผูกคอกเบี้ย หมายถึงทาสที่เอาเงินจากเจ้าหนี้ขายเงินไป แต่ไม่ต้องรับใช้นาย มีเสรีภาพในการเสือกเถินที่อยู่ และมีอิสระในการทำมาหากิน เพียงแต่ต้องจ่ายดอกเบี้ยให้กับนาย¹ ผู้ซื้อทาสไม่มีสิทธิเป็นเจ้าของทาส และใช้งานตั้งเช่นทาส 2 ประเภทแรก

ถึงแม้ว่าเซอร์จอห์น เบาวริง จะประมาณจำนวนทาสไว้ว่า มี ทาส 1 ใน 3 ของพลเมืองทั้งหมดในราชอาณาจักรก็ตาม² แต่การประมาณนี้ไม่ได้ให้ภาพที่กระจ่างเกี่ยวกับอัตราส่วนของทาสจากประชากรทั้งหมด เพราะในส่วนของทาสประเภทสินไถ่ ซึ่งเกิดจากการกู้ยืมนั้น ไพร่' และทาสสามารถเปลี่ยนสถานะไปมาได้ และยิ่งไปกว่านั้น รัฐยังสามารถเรียกเก็บประโยชน์จากทาสประเภททาสสินไถ่ด้วย โดยการเกณฑ์ทำราชการบ้าง เกณฑ์เก็บส่วยประจำปีบ้าง ดังจะได้กล่าวถึงในบทที่ 2 ต่อไป

ไพร่หญิง

หญิงสามัญทั่วไปน่าจะมิฐานะเป็นไพร่เช่นเดียวกับชาย ปราบกฏหลักฐานว่าไพร่หญิงถูกแบ่งเป็นฝ่ายทหาร และพลเรือน และสังกัดกรมกองเช่นเดียวกับชาย³ พระอัยการบานแผนกระบุการ

¹ กรมศิลปากร, เรื่อง กฎหมายตราสามดวง พระราชกำหนดใหม่ 28, หน้า 744.

² Sir John Bowring, The Kingdom and People of Siam Vol. 1. London, 1857, p. 191.

³ กรมศิลปากร, เรื่อง กฎหมายตราสามดวง พระอัยการบานแผนก, หน้า 182-183, และ

กชช., เอกสารสืบเสาะลุ่มดพิเศษ รัชกาลที่ 5 เล่ม 7, หน้า 426-429.

แบ่งบุตรหมู่หญิงและชายตามสังกัดบิดามารดา นอกจากนี้บัญชีรายชื่อเลขในเล่มมัธยเทศกาลที่ 1 ระบุงการชำระตัวบุตรชาย และหญิงมาคองหมู่ใช้งานราชการด้วย¹ แต่ประเด็นที่ยังเป็นข้อโต้แย้งก็คือ หญิงทั่วไปถูกสักหรือไม่ หญิงสังกัดกรมกองต่าง ๆ นั้นถูกสักหรือไม่ และหญิงสังกัดกรมกองทำราชการอย่างไร เหมือนกับไพร่ชายหรือไม่ จากหลักฐานเท่าที่ปรากฏอาจสันนิษฐานได้ว่า หญิงโดยทั่วไปไม่น่าจะต้องทำราชการ (เข้าเดือน) ดังเหตุผลดังนี้

1. การเกณฑ์ไพร่ทำราชการ ไม่เคยมีการระบุเพศ เมื่อดูลักษณะโดยทั่วไป ไปของการเกณฑ์แรงงานโยธา การอยู่เวรประจำการ และการเกณฑ์แรงงานทำส่วยแล้ว ไม่น่าจะใช้แรงงานหญิงด้วย ถ้ามีธรรมเนียมการเกณฑ์แรงงานไพร่หญิง ก็น่าจะมีการเจาะจงเพศในหนังสือใบบอกเกณฑ์แรงงานด้วย ว่าไพร่หญิงหรือไพร่ชายเท่าไร
2. การกำหนดอายุ ขนาดบุคคลที่สมควรสักใช้ราชการนั้น มีการระบุขนาดของชายฉกรรจ์เท่านั้น²
3. วิธีการปฏิบัติอย่างหนึ่งในการควบคุมกำลังคนที่ว่าหญิงผู้เป็นภรรยาจะต้องถูกสักเป็นประกันในกรณีชายผู้สามีหลบหนีหายไป โดยติดค้างส่วย หรือเงินค่าราชการ และบางกรณี เมื่อ

ศูนย์วิทยพัทยาการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 1 จ.ศ. 1160 เลขที่ 2 บัญชีรายชื่อโยธิน เรื่อง ทรงพระกรุณาให้ไว้เส่งโยธิน รักษาส่วน ตักน้ำ หามวอ นายประตุ มาชำระเอาบุตรชายหญิงมาคองหมู่ เพื่อใช้งานราชการ จ.ศ. 1160 (พ.ศ. 2340).

² ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 9 ประกาศกำหนดอายุบุคคลที่เป็นฉกรรจ์ และปลดชรา ร.ศ. 118. (พระนคร: โรงพิมพ์เดลีเมล์, 2478) , หน้า 11.

สำนึกถึงแก่กรรม ภรรยาต้องใช้จ่ายเงินที่ค้างนั้นแทนด้วย¹ นำจะบ่งชี้ว่าหญิงมีอิสระจากการถูกเกณฑ์ แรงงานตามปกติ

รัฐไม่คำนึงถึงการตั้งเอาผลประโยชน์จากการเกณฑ์แรงงานไพร่หญิง เพียงแต่แบ่งแยกไว้ เป็นสังกัด และเป็นเครื่องแบ่งแยกสังกัดลูกหมู่บ้าง และได้ตระหนักว่า แรงงานของไพร่หญิงส่วนใหญ่ เป็นแรงงานที่ให้บริการทางอ้อม คือ เป็นแรงงานสำคัญในการทำมาหากิน ตลอดจนการทำไร่-ไถนาในระหว่างที่ชายถูกเกณฑ์แรงงานทำราชการ ภรรยา ญาติ พ่อแม่ มักเป็นผู้รับภาระส่งเสียไพร่ ขณะไปทำงานให้แก่รัฐ² อย่างไรก็ตาม ปรากฏหลักฐานว่า แรงงานไพร่หญิงถูกควบคุม และใช้ ประโยชน์ในทางตรงใน 5 กรณี คือ

1. การเกณฑ์แรงงานในหน้าที่เฉพาะอย่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานในพระราชวัง เช่น ขึ้นสังกัดกรมวัง เป็นไพร่หลวงห้องเครื่อง โยชน โปสัค วิเสานอก วิเสานใน ทอดทาศย์ ไพร่หลวง ช่างเย็บ ช่างย้อม ช่างเขียน ช่างบาตร โรงไหม โรงทาน โรงสดึง³ รักษาฉนวน ตักน้ำ หามวน นายประตู⁴ เป็นต้น จะเห็นได้ว่า ส่วนใหญ่เป็นหน้าที่ในเขตพระราชฐานชั้นใน และเป็นพวกช่าง

¹ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 2 จ.ศ. 1174 เลขที่ 3 หนังสือหนังสือคัดพิณเสฟ เจ้ากรม ถึงพระยานคร เรื่อง จะขอรับตั้งเมืองกลาง และเลขต่างเมืองหมึมา กับปันทุกข้างที่เมืองตรงให้ส่ง ตัวหัวหน้ามา ภรรยาหลวงฤทธิสงครามเข้ามากรุงกับลูกหลานระดูเมืองแขกจะขอเฝ้า

และ ร. 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 264 หนังสือพระยามหาอำมาตย์ ถึงหลวงปลัดผู้ว่า- ราชการเมืองอ่างทอง ให้ชำระ และจับตัวไพร่หลวงละว้า และลูกหมู่หลวงที่หลบหนีมาจากหลวง- ปราบนายกอง ลูกหมู่หลวงละว้าสู่พระธรรม์ส่งลงมาชำระ ณ กรุงเทพฯ.

² ควอริช เวลส์, การปกครอง และการบริหารของไทยสมัยโบราณ. (กรุงเทพฯ: เจริญวิทยการพิมพ์, 2519), หน้า 72.

³ กจข., เอกสารเย็บเล่มสมุดพิเศษ รัชกาลที่ 5, เล่ม 7 หน้า 427.

⁴ กรมศิลปากร, เรื่อง กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, หน้า 222-223, และ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 1 จ.ศ. 1160 เล่ม 2 บัญชีรายชื่อโยชน.

ผีอ ซึ่งได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดด้วย¹

2. บุตร ภรรยาของนักโทษ หรือผู้ร้าย เรียกว่าเป็นคนระบาก² จะถูกสักเป็นคนหลวง หรือไพร่หลวง ทำงานหนัก เช่น ภรรยาแม่ถูกสัก เป็นไพร่หลวงโรงสี³ สี่ข้าวของฉางหลวง หรือ สักโชน สักเป็นไพร่หญิงตะพุ่นหญ้าช้าง และเป็นไพร่หลวงส่วนมะลิ เป็นต้น⁴

3. เป็นเลขวัด ข้าพระโคมล่งฆ์ คือเป็นบุคคลประเภทที่รัฐอุทิศถวายรับใช้กิจการภายในวัด⁵

4. เชลยศึกชายและหญิงที่ถูกกวาดต้อนมา และพระมหากษัตริย์พระราชทานแก้มุลนาย เป็นพวกที่มักถูกใช้งานเยี่ยงทาส และไม่มีค่าตัว ใกล้เคียงไม่ได้ ดังปรากฏในฎีกาของเชลยในสมัย รชกาลที่ 5 พ้องร้องว่า ถูกเกณฑ์เข้าแปดสิบปีหนึ่งคนละ 100 ฝรั่ง และใช้ให้ทำนาอีก คือ ผัวทำ 8 ไร่ เมียทำ 6 ไร่ เลิกจากทำนาก็ถูกใช้งานอีก รัฐจึงต้องมีธรรมเนียมสักเป็นทาสเชลย เพื่อให้

¹ กขช., ร. 5 พ.ศ. เล่ม 7, หน้า 427.

² ร.ต.ท. เสถียร ลายสักขันธ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม, ประจักษ์กฏหมายประจำศึก เล่ม 7, หน้า 395-397.

³ กขช., จดหมายเหตุ. ร. 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 5 ร่างตรา.

⁴ กขช., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 91.

⁵ Craig J. Reynolds, "Monastery Lands and Labour Endowments in Thailand...", p. 197. อ้างถึงใน อัญชลี ลู่สายัณห์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญา-มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 68-69.

โศกาส์โกถอนตัวเป็นอิสระได้¹ จากหลักฐานดังกล่าว แสดงว่าไพร่หญิงถูกใช้งานในกรณีที่เป็น
เชลยศึก

นอกจากนี้ ในหัวเมือง มีหลักฐานการใช้งานไพร่หญิงในกรมนาสมัยรัชกาลที่ 5
ไพร่หลวงชาย และหญิง บ้านม้า กรุงเก่า (พระนครศรีอยุธยา) ต้องส่งส่วยข้าวเปลือกทุกปี มี
อัตราชาย คนหนึ่ง ปีละ 1 เกวียน และหญิง คนหนึ่งปีละปีน²

อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏหลักฐานการทำงานของหญิงในการส่งส่วยชนิดอื่นอีก
สันนิษฐานว่าในหัวเมือง หญิงที่ต้องมอบแรงงานทำราชการส่งส่วยนั้นมีบ้าง แต่เป็นจำนวนน้อย และ
เฉพาะบางกรมกอง เช่น กรมนา กรมกองเขลยที่กวาดต้อนมา เป็นต้น

5. การเกณฑ์จ้าง มีการจ้างแรงงานไพร่หญิง พร้อม ๆ กับไพร่ชายด้วย ดังเช่น
หลักฐานที่พบในสมัยรัชกาลที่ 4 จ้างลาวพวน ลาวทรงดำ ชายและหญิงที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมเชิง-
เขาถ้ำ เมืองเพชรบุรี ดูแลรักษาเขาถ้ำ ซึ่งมีพระพุทธรูปทองคำ³ ปรากฏว่าอัตราค่าจ้างชายและ
หญิงเท่ากัน คือ คนละ 1 เฟื้องต่อวัน

การเกณฑ์แรงงานไพร่หญิงน่าจะเกิดขึ้นในลักษณะดังกล่าวข้างต้น คือ ในหมู่ไพร่หญิงที่มี
สังกัดบางกรมกองเท่านั้น และส่วนใหญ่เป็นไพร่หญิงในราชอาณาจักร ปัญหาที่น่าพิจารณาอีกข้อหนึ่งคือ
ไพร่หญิงถูกเกณฑ์แรงงานเหล่านั้นถูกสัก เช่นเดียวกับไพร่ชายหรือไม่ จากการพิจารณาหลักฐาน
เท่าที่มีอยู่ ไม่พบหลักฐานการสักไพร่หญิง ยกเว้นพวกที่เป็นภรรยาของผู้ร้าย หรือนักโทษ มีธรรม-

¹ กจช., เอกสารเก็บเล่มสมุดพิเศษ. รัชกาลที่ 5 เล่ม 7, หน้า 131-134.

² เรื่องเดียวกัน. เล่ม 3, หน้า 53-57.

³ กจช., เอกสารเก็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 4 เล่ม 17, หน้า 179-180.

เดิมว่า การสักเป็นการลงโทษ และประจานให้ได้อาย เช่น สักหน้า สักอก เป็นต้น¹ ส่วนไพร่หญิง ที่ถูกเกณฑ์ทำราชการนั้นไม่ว่าจะต้องถูกสัก สังเกตจาก

1. การพิจารณาแบ่งลูกหม้อขึ้นสังกัดตามารดา ใช้จำนวนเรียกไพร่หญิงซึ่งเป็นแม่หม้อ และไพร่ชาย ซึ่งเป็นพ่อหม้อต่างกัน คือ ฝ่ายชายระบุว่า ชื่ออะไร และสักเป็นไพร่อยู่กรมกองใด ส่วนฝ่ายหญิง ระบุเพียงว่า ชื่ออะไร เป็นไพร่ขึ้นสังกัดกรมกองใดเท่านั้น²

2. ในการสักทาสสมัยรัชกาลที่ 4 ระบุว่า ผู้หญิงไม่ต้องถูกสัก³ สักแต่ข้อมือทาสชาย สักหน้าจะเป็นไปได้ว่า ผู้หญิงโดยทั่ว ๆ ไป ทั้งที่เป็นไพร่ และทาส ไม่ต้องถูกสัก

งานวิจัยส่วนใหญ่ที่ผู้ศึกษามาแล้ว มักตีความและลงความเห็น ว่า ไพร่หมายถึงชายฉกรรจ์ เท่านั้น หญิงไม่ใช่ไพร่ เป็นเพียงบริวารของไพร่⁴ ฮัญลี ลู่ล่ายั้งห์ ได้พยายามอธิบายวิธีการทำงาน

¹ กรมศิลปากร., เรื่อง กฎหมายตราสามดวง, หน้า 610 และมีภิกษุรูปหนึ่งเป็นผู้ใช้กับ ภรรยาผู้อื่น ถูกจับสึกเพราะเป็นปาราชิก และถูกลงโทษโดยการสักหน้า และส่งไปเป็นตะพุ่นหญ้าข้าง คู กหข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 170 ร่างตราพระยามหาอำมาตย์ ถึง พระยานครนายก ให้เร่งส่งข้าวซึ่งค้างอยู่ที่ขุนอินทอาญา ฯลฯ

² กขข., ร. 5 พค. เล่ม 7, หน้า 428.

³ กขข., จดหมายเหตุ. ร. 4 จ.ศ. 1226 เลขที่ 78 แต่งตั้ง ม. อาตามลอนอังกฤษ เป็นหลวงสินวิสัยสยามการ.

⁴ ขจร ลู่ขพาณข., "ฐานันดรไพร่", หน้า 31-32 ส่วน ม.ร.ว. ศิกฤทธิ ปราโมช ก็ เห็นว่าไพร่คือ ชายฉกรรจ์ทุกคนที่ได้เป็นพระสงฆ์ หรือเกิดในสกุลขุนนาง. ดู ม.ร.ว. ศิกฤทธิ ปราโมช, "สังคมอยุธยา", ใน หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย, หน้า 56, อ้างถึงใน ฮัญลี ลู่ล่ายั้งห์., "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่...", หน้า 65.

ของไพร่หญิง แต่ได้สรุปว่า

"การที่มีการเกณฑ์ราชการไพร่หญิงบ้าง แต่กรมกองต้นสังกัดมีจำกัด จึงไม่อาจกล่าวได้ว่า ผู้หญิงทุกคนเป็นไพร่ คงมีหญิงส่วนหนึ่งเท่านั้นที่เป็นไพร่ และไพร่ส่วนใหญ่ของสังคมไทยคงจะเป็นผู้ชาย"¹

แต่จากการพิจารณาหลักฐานต่าง ๆ แล้ว ผู้วิจัยมีความเห็นว่า หญิงทุกคน (ที่ไม่ได้เกิดในตระกูลสูง) โดยสถานะเป็นไพร่ จะต่างกับไพร่ชายก็ในข้อที่ว่า ไม่ต้องทำราชการประจำอย่างไพร่ชาย และไพร่หญิงบางส่วนเท่านั้นที่ถูกเกณฑ์แรงงาน และบางส่วนเท่านั้นที่ถูกสัก ความเป็นไพร่ของหญิงนั้นก็หมายความว่าถึงความเป็นราษฎรสามัญที่มีมาแต่กำเนิด ต่างจากหญิงสูงศักดิ์ในราชวงศ์หรือในตระกูลขุนนาง

ประโยชน์ของไพร่

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ คนเป็นฐานอำนาจในทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม เนื่องจากยังไม่มีเทคโนโลยีในด้านเทคโนโลยี ไม่มีเครื่องจักร เครื่องทุ่นแรงต่าง ๆ และไม่มีอาวุธที่ทันสมัย จึงต้องใช้แรงงานคน โดยเฉพาะอย่างยิ่งอาชีพหลัก คือการเกษตรกรรม ผลผลิตส่วนใหญ่ของบ้านเมืองที่ส่งเป็นสินค้าออกนั้น ส่วนใหญ่เป็นผลผลิตจากการเกษตร และเป็นวัตถุดิบ เช่น น้ำตาล หงส์สัตว์ ผ้าย ไม้ฝาง ตูบ ครั่ง รังนก ข้าว² และส่วนใหญ่ใช้เป็นวัสดุก่อสร้างที่สำคัญ นอกจากนี้รัฐยังสามารถเรียกเก็บผลประโยชน์จากไพร่ที่ทำมาหากินในรูปของภาษีอากร เป็นผลประโยชน์ซึ่งเริ่มมีความสำคัญมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด ตั้งแต่รัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา แรงงานของไพร่

¹ อัญชลี ลุลาโยคย์, " ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่...", หน้า 65-70.

² G.G.F. Simkin, The Traditional Trade of Asia, P. 348 อ้างถึงใน James. C. Ingram, Economic Change in Thailand 1850-1970. Standford: Standford University Press., 1971, p. 54.

นอกจากจะใช้ในกิจการงานโยธาของรัฐ เช่น การก่อสร้างซ่อมแซม ขุดคลองซ่อมปรากร¹ ต่าง ๆ แล้ว ยังเป็นแรงงานประจำการตามกรมกอง หรือหน่วยงานต่าง ๆ ที่เรียกว่า โพร่งอง-
จ่ายเดือนประจำการ และในสมัยที่ยังไม่มีตำรวจ โพร่งเป็นผู้ปราบปรามโจรผู้ร้ายต่าง ๆ รวมทั้ง
เป็นเจ้าของงานรักษาความสงบเรียบร้อยในยามปกติ เช่น ตั้งกองรักษาพระนคร เมื่อพระมหา-
กษัตริย์เสด็จพระพาสต่างเมือง² ปราบปรามอั้งยี่ที่ก่อความไม่สงบ และเป็นทหารในยามศึก-
สงครามด้วย³

ในการทำงาน ข้าวเป็นพี่หลักของอาชญากร และกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญตั้งแต่มีการ
ทำสนธิสัญญาเบาว์ริง รัฐไม่ได้ควบคุมกำลังคนเพื่อทำงานโดยตรง แต่เก็บผลประโยชน์จากการ
ทำงานในรูปของอากรค่าंना และหางข้าว ส่วนใหญ่รัฐจะติดต่อกับโพร่งว่าโพร่งจะเอา
มูลนาย มีบางครั้งเท่านั้นที่ส่วนกลางส่งเจ้าพนักงานขึ้นผู้น้อยไปเก็บอากรค่าंनाจากชาวนา และ
ติดต่อกันโดยตรง⁴ มีโพร่งหลวงจำนวนหนึ่งซึ่งมีหน้าที่ทำงานในที่นาของรัฐ⁵ หรือที่เรียกว่า ที่นา-

¹ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2
(กรุงเทพฯ: ศสจวิทยา, 2505), หน้า 67-69, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุด-
แห่งชาติ รัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 (กรุงเทพฯ: ศสจวิทยา, 2506), หน้า 17-18.

² กษ., หมายรับสั่ง. ร. 4 จ.ศ. 1230 เลขที่ 17 มัดที่ 36 กำหนดการเสด็จเมือง
เพชรบุรีทางชลมารค.

³ จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงบุญเกิด
เบญจกาญจน์ จ.จ. วันที่ 24 กรกฎาคม 2515, หน้า 55.

⁴ วอลเตอร์ เอฟ เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ แปลโดย นิจ ทองโล่ภักดิ์ (พระนคร:
สำนักพิมพ์สมาคมนักข่าวแห่งประเทศไทย, 2514), หน้า 26.

⁵ กษ., ร. 5 พศ. 7., หน้า 70.

หลวง เช่นในเมืองเพชรบุรี และอยุธยา เป็นต้น¹ ไพร่เหล่านี้ขึ้นสังกัดกรมนา แต่สันนิษฐานว่า มีจำนวนไม่มากนัก อย่างไรก็ตาม เนื่องจากข้าวเป็นอาหารหลัก และเป็นเสบียงที่สำคัญที่สุดใน การทำสงคราม มีหลักฐานปรากฏว่ารัฐ เรียงเกอทัข้าวจากไพร่เพื่อนำไปเลี้ยงกองทัพด้วย เช่น ใน ปี พ.ศ. 2317 ระหว่างการทำสงครามกับพม่าที่บางแก้ว ชาวนาทางหัวเมืองเหนือถูกเกณฑ์ให้ส่ง ข้าวสารไปเป็นเสบียง แต่เจ้าหน้าที่ไม่สามารถส่งข้าวสารไปได้ทัน โดยไม่ได้ระบุเหตุผลไว้ จึงมี ตราเกณฑ์ข้าวสารจากเมืองนครศรีธรรมราช 600 เกวียนและจากไชยา พัทลุง สันทบุรี เมืองละ 400 เกวียน ถ้าหาข้าวไม่ได้ ระบุว่าให้ส่งเงินแทน คิดราคาข้าวสารเกวียนละ 40 บาท ข้าว - เปลือกเกวียนละ 20 บาท² และในปี พ.ศ. 2375 ระหว่างสงครามไทยกับญวน ในสมัยรัชกาล ที่ 3 ซึ่งยืดเยื้อเป็นเวลานาน รัฐเรียกเกณฑ์เมล็ดข้าวเปลือกจากเลิกไพร่ล้มและไพร่หลวง คือ จากไพร่ล้มของเจ้าเมือง กรมการเมือง ไพร่ลาว ไพร่กองด่านในหัวเมืองแทนล่ายประเภทอื่น³ และรัฐได้สนับสนุนให้ไพร่ชวนช่วยทำนา พร้อมทั้งกำชับให้เจ้าเมืองควบคุมไพร่ที่กวาดต้อนมาใน หัวเมืองชายแดนปลูกข้าวให้ได้จำนวนมาก เพื่อเป็นเสบียงเลี้ยงไพร่พล และเป็นการแก้ปัญหาพุก - ภัยข้าวขาดแคลนแพงที่เกิดขึ้นในขณะนั้นด้วย คือเมื่อมีปรากฏการณ์ธรรมชาติน้ำมาก ในปี พ.ศ. 2374 ต่อเนื่องกับฝนแล้งในปี พ.ศ. 2375 ถัดมา⁴ จากตัวอย่างหลักฐานดังกล่าว ย่อมแสดงว่า กำนั่งคนที่มีอยู่จะถูกเร่งระดมให้ทำนา ผลิตข้าวในคราวที่เกิดความจำเป็นเร่งด่วน เพื่อมอบผลผลิต

¹ กทข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 32 สำนวนตราเจ้าพระยาจักรี เรื่อง ตั้งนายถึงเป็นที่หลวงนา

² ส้มเตี๊ยมพระยาตำราจราชานุภาพ., (ไทยรบพม่า, (พระนคร: ศิลปบรรณาการ, 2514), หน้า 483.

³ กทข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1194 เลขที่ 8 สำนวนตราเจ้าพระยาจักรี ถึง เจ้าเมืองกรมการ

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 4, หน้า 114, 122.

ข่าวให้แก่รัฐผ่านทางมูลนายต่าง ๆ

เมื่อการค้าขายยวตวิหังสนธิสัญญาเบาวริง และรัฐส่งเสริมการทำมาหากินของไพร่ เช่น การทำมา และการใช้แรงงานจ้าง รัฐจึงมีแนวโน้มเรียกเก็บเงินแทนการอยู่เวรรับราชการ และการส่งส่วยมากขึ้น เพื่อนำเงินมาจ้างแรงงานแทน ซึ่งมีประสิทธิภาพดีกว่า และให้ประโยชน์แก่ไพร่ในแง่ที่มีอิสระในการทำมาหากิน และเป็นแรงงานรับจ้างด้วย สืบเนื่องมาจนถึงในสมัยรัชกาลที่ 5 การเรียกเก็บเงินจากไพร่จึงมีลักษณะเป็นการเก็บภาษีรายบุคคลอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น

คนซึ่งเป็นฐานอำนาจทางเศรษฐกิจ นำมาสู่อำนาจทางการเมืองด้วย ก้าส้งคนจึงเป็นสิ่งแสดงถึงความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ ฐานะทางสังคม และเป็นฐานอำนาจทางการเมือง ดังปรากฏในประวัติศาสตร์เมื่อมีการชิงราชสมบัติ และตั้งตัวเป็นใหญ่ มักใช้วิธีการซื้อกลุ่มก้าส้งคนรวบรวมไว้เป็นฐานอำนาจของตนเอง¹ การคัดระเบียบการควบคุมก้าส้งคนจึงมีความจำเป็น เพื่อเป็นโครงสร้างทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม และการใช้ระบบการควบคุมก้าส้งคนนี้ย่อมทำให้อสังคมนำเดินต่อไปได้

การเพิ่มจำนวนคนในสมัยรัตนโกสินทร์

ก้าส้งคนมีความสำคัญดังได้กล่าวแล้ว ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รัฐจึงหาวิธีการเพิ่มจำนวนคนให้มากขึ้น ด้วยวิธีการที่เห็นได้ชัดเจน คือ การทำสงคราม และการตั้งเมืองใหม่

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีการทำศึกสงครามหลายครั้งกับประเทศเพื่อนบ้าน ทั้งพม่า ญวน ลาว และเขมร ตลอดจนถึงมลายูทางตอนใต้ ในแต่ละครั้งมีการกวาดต้อนผู้คนเข้ามาเป็นเชลยจำนวนมาก² การสงครามอินโดจีนระหว่างไทยกับญวนที่ยืดเยื้อเป็นเวลานานถึง 14 ปี ใน

¹ การใช้ก้าส้งคนเป็นฐานอำนาจทางการเมืองนั้น เป็นประเด็นซึ่งกันความกว้างขวาง และลึกซึ้ง และเป็นหัวข้อวิจัยในตัวเอง ซึ่งผู้วิจัยที่ผู้วิจัยจะนำมาอภิปราย ณ. ที่นี้ เพราะอยู่นอกขอบเขตการวิจัยเรื่องนี้

² จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ, หน้า 58.

สมัยรัชกาลที่ 3 นั้น ทำให้เกิดการกวาดต้อน และเกลี้ยกล่อม รวมทั้งการล่าวาฬกดีของชาวลาว เขมร และญวน จำนวนมาก เป็นการเพิ่มกำลังคนให้กับบริเวณชายแดน และเข้ามากระจายอยู่ตามเมืองต่าง ๆ ภายในราชอาณาจักร ในที่นี้จะพิจารณากำลังคนที่ได้เพิ่มมาด้วยวิธีดังกล่าว โดยแบ่งแยกประเภทคนดังนี้

ก. ไพร่เชลยศึก ธรรมเนียมการแจกจ่ายไพร่เชลยศึกมีปรากฏดังนี้

1. พระมหากษัตริย์จะพระราชทานให้แก่ทั้งนายกองที่มีความดีความชอบในการทัพเชลยนั้นจะกลายเป็นไพร่ของมูลนาย ซึ่งมูลนายจะถือเป็นกรรมสิทธิ์¹ และยกแบ่งให้เป็นมรดกตกทอดแก่ลูกหลานได้ ดังเช่น ไพร่เชลยของพระยานนทบุรีที่ตกทอดมาตั้งแต่ครั้งบิดา² เป็นต้น
2. พระมหากษัตริย์พระราชทานให้แก่เจ้านาย เช่น พระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานเธอ และเจ้าจอมข้างใน
3. ที่เหลือจาก 2 กรณีแรก ให้เป็นไพร่หลวง แจกจ่ายไปตามกรมกองต่าง ๆ³

ข. ไพร่เกลี้ยกล่อม ในระหว่างที่ไทยทำสงครามกับญวนในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการกวาดต้อนไพร่ โดยวิธีการส่งกองทัพอไปเกลี้ยกล่อมครอบครัวลาว เขมร ญวนฝั่งตะวันออกมาได้เป็นจำนวนมาก ดังมีรายงานเป็นใบบอกจากพระมหาสงคราม เจ้าอุปราชเมืองลักนคร เข้ามาถวายไพร่เกลี้ยกล่อมได้ในคราวหนึ่งเป็นจำนวน

¹ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 4 จ.ค. 1217 เลขที่ 58 หนังสือเรื่อง โปรดให้นำอยู่เป็นขุนชำนาญ.

² กขข., ร. 5 พค. เล่ม 7, หน้า 131-132.

³ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 7, หน้า 395-397.

พระ, เณร	38	รูป
ชรา	5	คน
เพี้ย	457	คน
ฉกรรจ์	3,960	คน
ครัว	<u>13,023</u>	คน
รวม	<u>17,483</u>	คน ¹

การกวาดต้อนรวบรวมไพร่เกลี้ยกล่อมได้นี้ นอกจากจะเป็นการเพิ่มจำนวนคนของฝ่ายไทยแล้ว ยังเป็นการตัดกำลังและเสบียงอาหารของฝ่ายข้าศึกด้วย รัฐจึงกำชับให้เจ้าเมืองควบคุมดูแลไม่ให้ไพร่เหล่านี้หลบหนีกลับไปบ้านเมืองเดิม²

รัฐมักจัดการให้ไพร่เกลี้ยกล่อมอยู่รวมกับเชื้อชาติเดียวกันที่อยู่มาแต่เดิม³ เพื่อเอาใจไพร่ และเพื่อความสะดวกในการควบคุมดูแล หรืออาจจะให้ไพร่เหล่านั้นอยู่ตามเมืองที่เจ้าเมือง กรมการเมืองเกลี้ยกล่อมมาได้⁴ เพื่อให้เป็นรางวัลแก่ผู้ลอบนำเหล่านั้นด้วย ในบริเวณหัวเมืองลาว

¹ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 16 สำเนาใบบอกพระมหาลงคราม เจ้าอุปราชเมืองสกลนคร เรื่อง ถวายครอบครัวกับช้างที่เกลี้ยกล่อมได้ ได้มาแต่ปากข้างตะวันออก

² กหข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1196 เลขที่ 58 ร่างตราถึงพระราชารินทร์ ข้าหลวงเมืองหนองคาย เรื่อง เกลี้ยกล่อมครัวเมืองพวน และ

จ.ศ. 1209 เลขที่ 23 สำตราตอบใบบอกอ้างโกลาย บุญเทา มุกตึก ญวนที่ด่านเมืองพิน.

³ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 47 หนังสือพระยาแสนเมืองถึงแก่กรรม และสำตราเมืองเชียงใหม่ ร่างตราเมืองอุบลว่าด้วยครัวเกี่ยวข้งเมืองพระรถ และ จ.ศ. 1224 เลขที่ 53 ใบบอกเมืองนครพนม เรื่อง ให้เกลี้ยกล่อมได้ครัวญวน รวมทั้งชายหญิง 69 คน

⁴ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 47.

ตะวันออก ซึ่งมีไพร่เชลย และไพร่กวาดต้อนจำนวนมากนี้ เจ้าพระยาบดินทรเดชา แม่ทัพใหญ่ในศึก ครั้งนั้นได้มีบัญชาสัดแบ่งสังกัด และให้คงไว้ตามเมืองต่าง ๆ ตามที่เห็นสมควรแล้ว ในสมัยต่อมา เมื่อเกิดปัญหาแก่งแย่งไพร่เหล่านี้ระหว่างเมือง หรือระหว่างมูลนาย รัฐจะตัดสินตามที่เจ้าพระยา บดินทรเดชาสัดการไว้บ้าง อนุญาตให้ตามความสมัครใจของไพร่บ้าง¹ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะเห็น ว่า เป็นเขตชายแดน จึงเอาใจไพร่ไว้เป็นกำลังของบ้านเมือง

ค. ไพร่ส่วามิภักดี ไพร่ต่างบ้านเมืองประเภทนี้ได้แก่พวกที่พาครอบครัวมาสู่ามิภักดี ฟังพระบรมโฑริสัฒการของพระมหากษัตริย์ไทยเอง ด้วยความเต็มใจ หรือเกรงกลัวกองทัพไทยจะ ทำร้ายในระหว่างสงคราม² รัฐรับคนเหล่านี้ไว้ด้วยความเต็มใจ และมักสัดให้อยู่ตามเมืองที่ไพร่ สมัครใจอยู่³ จึงเกิดธรรมเนียมรวบรวมไพร่ตั้งเป็นเมืองใหม่ และให้รางวัลความดีความชอบแก่ หัวหน้าของไพร่ส่วามิภักดีเหล่านั้นเป็นตำแหน่งเจ้าเมืองด้วย ดังเช่น นายบุญเมือง บ้านเขล้าเกา รวบรวมสมัครพรรคพวกเกลี้ยกล่อมครัวเข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านเขล้าเกาได้จำนวนมาก จึงยก นายบุญเมือง เป็นตำแหน่งพระณรงค์ภักดี เจ้าเมืองเขล้าเกา⁴

การตั้งเมืองขึ้นใหม่จากการรวบรวมผู้คนทีกระจัดกระจายเพราะภัยสงคราม และเข้ามา ส่วามิภักดีเองนี้ เป็นการเพิ่มพูนกำลังคน กำลังส่วยแก่บ้านเมือง และเพื่อเป็นกำลังสนับสนุนหัวเมือง

¹ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 47 และ จ.ศ. 1215 เลขที่ 49
 สัาตราเจ้าพระยาจักรี มาถึงเจ้าเมืองสักลนคร, หนองคาย, โพนพิไลย์, มุกดาหาร ฯลฯ.

² กหข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 34 สัาเนาสัาตราถึงอุปฮาดเมือง สักลนคร เรื่อง ตั้งบ้านกุดขมาร เป็นเมืองสัฎุมาร ตั้งบ้านผ้าขาว เป็นเมืองพระณา ขึ้นแก่เมืองสักล

³ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 49 รัา่งตราถึงเมืองนครราชสีมา โปรดเกล้าฯ ให้ทำแผนที่ก่อป้อม และกำแพงอีกชั้นหนึ่ง ทั้งให้ซ่อมป้อมและกำแพงเก่าที่ชำรุดด้วย ฯลฯ.

⁴ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 4 จ.ศ. 1205 เลขที่ 160 หนังสือถึงพระยาพิชัฎุโลก ให้สั่งตัวหลวงมหาดไทย ขุนด่านกับพวก.

ใหญ่แถบนั้น คือ เมืองนครราชสีมาด้วย¹ ดังปรากฏเมืองซึ่งเกิดขึ้นในกรณีเช่นนี้ทางหัวเมืองลาว ตะวันออกหลายเมือง² การแบ่งแยกและตั้งเมืองใหม่ที่ย่อมจะทำให้เกิดความสับสนในการปกครอง และการควบคุมดูแลได้อย่างทั่วถึง³

มีข้อนำสังเกตุว่า ผู้ที่รวบรวมเกลี้ยกล่อมไพร่มาได้เป็นจำนวนมากนี้ จะได้รับความดี- ความชอบเป็นเจ้าเมือง กรมการเมืองในตำแหน่งลดหลั่นลงมา แม้ว่าบุคคลผู้นั้นจะเคยเป็นคนสำคัญ มาก่อน นับว่าเป็นนโยบายที่ให้เชื้อชาติเดียวกันปกครองกันเอง และความดีความชอบนี้อาจสืบทอด มาถึงลูกหลาน คือ ลูกและหลานได้ควบคุมไพร่จำนวนนั้นสืบต่อมาด้วย⁴

¹ ส้มเตี๊ญพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาขุนภาพ และส้มเตี๊ญพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สำล้นส้มเตี๊ญ เล่ม 6 (พระนคร : องค์กรการค้าของคุรุสภา, 2504), หน้า 247, 253, 298.

² กหข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 33 สำนักราเจ้าพระยาจักรี เรื่อง ตั้งพระอุปฮาดเป็นพระสังฆสุริยวงศ์

จ.ศ. 1209 เลขที่ 35 บัญชีสิ่งของที่ไปพระราชทานอุปฮาดเมืองหนองหาร และโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าเมือง ยกบ้านโพนแพนเปนเมืองโพนพิสัย

ร. 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 18 ร่างตราเมืองยโสธร และ จ.ศ. 1230 เลขที่ 228 ยกบ้านท่าโพเปนเมืองประจักษ์คามา ในบังคับปราสินบุรี

³ เคนนอน บริเชิลล์ ได้กล่าวถึงการขยายเมืองตั้งเมืองในหัวเมืองลาวตะวันออกว่าเป็น การช่วยลดปัญหาการปกครองอาณาเขตที่อยู่ห่างไกล สำนึกในการคมนาคม และยังเป็นหนทางให้ ครอบครัวผู้ปกครองได้ขยายอำนาจและบารมี เป็นการหางานให้ลูกหลานด้วย เพราะหน้าที่การปกครองเบื้องต้นคือการเก็บส่วย และการตัดสินคดี ซึ่งนำรายได้มาให้ผู้ปกครองอย่างเห็นได้ชัด ดู Kenon, Breazeale. The Integration of the Lao States into the Thai Kingdom, (Ph.D. Thesis: The University of Oxford, 1975), p. 61-63.

⁴ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 31 สำนักราเจ้าพระยาจักรีถึง พระยาริเศษฤาไชย เรื่องพระราชทานเพลิงศพ พระวิฑิตสงคราม

ไพร่เขลย และไพร่เกลี้ยกล่อมเหล่านี้ มีจำนวนหนึ่งที่ถูกส่งเข้ามากรุงเพทเพื่อใช้ราชการ ในกรมกองต่าง ๆ¹ เช่น พวกญวน มอญ ลาว เขมร ที่สังกัดกองอาสาต่าง ๆ² และแจกจ่ายไปยังเมืองอื่น ๆ ให้เจ้าเมืองควบคุมดูแลไว้เป็นไพร่คงเมือง³ ทั้งนี้แล้วแต่ความต้องการ ความชำนาญพิเศษของไพร่ และเป็นการอะลุ่มอล่วยตามความสมัครใจของไพร่บ้าง

ผลประโยชน์ที่รัฐได้รับจากไพร่เกลี้ยกล่อม และสวามิภักดิ์ส่วนใหญ่ได้จากการทำส่วย และการเป็นกำลังทหารในการรบ ไพร่เหล่านี้ถูกควบคุมอยู่ภายใต้ระบบการควบคุมกำลังคน มีมูลนายตามสังกัด ส่งส่วยรายปี เช่น ลาวพวนเมืองสวรรค์โลก ส่งส่วยทองคำ และผ้าแดงประจำทุกปี⁴ ตลอดจนเป็นแรงงานเกณฑ์พิเศษในกรณีที่ต้องกลางส่งมาด้วย⁵ อย่างไรก็ตาม รัฐไม่เข้มงวดกับการเรียกผลประโยชน์จากพวกเขลยที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้แก่มูลนายไปแล้ว มักจะตกทอดเป็นมรดก ทั้ง ๆ ที่กฎหมายระบุว่า "เมื่อนายถึงแก่กรรม ควรเป็นหลวงทั้งฝ่ายและหญิงสิ่งจะขอบแต่การที่เคยมา เห็นแบ่งปันไปเป็นมรดกตั้ง

¹ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1191 เลขที่ 4 ร่างสำตราถึงผู้รักษากรุงเก่า ส่งครัวลาวลงมาไว้เมืองต่าง ๆ แลกรุงเพท และ จ.ศ. 1215 เลขที่ 47 ร่างตราถึงเมืองนครไชยศรี ตั้งนายละมุดเป็นที่ขุนชำนาญชลมารคฯ

² กหข., หมายรับสั่ง ร. 4 จ.ศ. 1230 เลขที่ 17 ม.ก.ที่ 36 กำหนดการเสด็จเพชรบุรีทางชลมารค และ จดหมายเหตุ. ร. 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 63 พระบรมราชโองการเรื่องตราภูมิพิเศษ.

³ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 160 และ จ.ศ. 1206 เลขที่ 190.

⁴ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 247 สำตราเจ้าพระยาจักรีตอบเรื่องส่งช้างเข้ามาถวาย.

⁵ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 63 เรื่องตราภูมิพิเศษยกค่านาพระราชทานแก่แขก มลายู ลาว เขมร ไพร่หลวง ฯลฯ.

ทาล์นั้นก็มี"¹ ซึ่งมักเกิดปัญหาเมื่อมูลนายถึงแก่กรรม มีเลกหลบหนีกระจัดกระจาย ต้องชำระ
ปรากฏว่าเชลยเหล่านั้นไม่เคยส่งส่วยให้รัฐเลย และเพิ่งจะถือโอกาสในการชำระหนี้ เริ่มควบคุมส่ง
ส่วยเหมือนไพร่กองนอกเป็นต้นไป² และแม้ว่ามูลนายได้ควบคุมเชลยใช้ประโยชน์จากไพร่นั้นแต่ผู้
เดียว ไม่ได้ทำประโยชน์ให้รัฐก็ไม่ถือว่าเป็นความผิด³ ด้วยเหตุนี้ ไพร่เชลยนั้นจึงมีฐานะเสมือน
เป็นลัทธิของมูลนาย⁴ และจากการถือสิทธิ์ดังกล่าว ปรากฏว่ามีการร้องทุกข์จากไพร่เชลยว่าถูกใช้
งานหนัก และมีความลำบากยิ่งกว่าทาส เพราะไม่อาจลาตัวได้จนตลอดชีวิต รัฐได้หารีผ่องปรน
ภาระดังกล่าวโดยตราพระราชบัญญัติในปี พ.ศ. 2413 ห้ามสักหมู่เชลยเป็นเชลย ให้สักกลับหลังมือ
หรือท้องมือ เชลยเป็นทาสมีค่าตัว 12 ตำลึง 2 บาท ถ้ามูลนายกดขี่ และใช้งานเกินไปจะได้ทำ
โอกาสส่งค่าตัวให้พ้นจากนายเดิมได้⁵ จะเห็นได้ว่าวิวัฒนาการการใช้ไพร่เชลยเพิ่งจะมาเปลี่ยน-
แปลงไปในลักษณะการผ่อนผันการทำงานของไพร่ในสมัยรัชกาลที่ 5

การควบคุมเลกในหัวเมืองประเทศราช

เมืองประเทศราชในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้แก่ เมืองเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง แพร่
น่าน หลวงพระบาง นครพนม นครลำปางค์ดี ตาดี ลำย ยะหริ่ง กสันตัน ตรังกาบุ หนองสิก ยะลา

¹ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม
7, หน้า 396.

² กหข., จดหมายเหตุ. ร. 4 จ.ศ. 1217 เลขที่ 58 หนังสือโปรดให้มาย่อย เป็น
ขุนชำนาญ.

³ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 119 สำนักราบตอบเรื่องส่งคร่าวลาว
พวรมากับเรื่องพระวิเสทฤาไชยขอ หลิงลาวเปนภรรยา.

⁴ กขข., ร. 5 พค. เล่ม 7, หน้า 131.

⁵ เรื่องเดียวกัน

รามัญ ระแงะ ไทรบุรี ปะสิคี และสุลต¹ ไทยปล่อยให้ปกครองอย่างค่อนข้างอิสระ คือมีเจ้าเมือง
ของตนปกครองสืบเชื้อสายไปตามเดิม ส่วนเลขในหัวเมืองประเทศราช มีหลักฐานว่า ไม่ต้องถูก
สัก มีการควบคุมจำนวนด้วยการผูกปี

...ด้วย ณ ปะแม สัพคัก พงฯ สุ่มหมายก ผู้สำเร็จราชการออกไปตั้งอยู่ ณ เมืองปัตบอง
โปรดเกล้าฯให้ผูกปีเมืองปัตบอง เมืองมณฑลบุรี เมืองส่วยสิก เมืองอรุณประเทศ เมือง
พนมคัก และมีท้องตราโปรดให้ท่านพระฉัตรนชิต เจ้ากรมล้อมพระราชวังบวรสถานมงคลออก
ไปผูกปีเลขเมืองนครเสียมราบ ได้จำนวนคนสักจร 2,000 เศษ แล้งอยู่ในทางว่าแล้ว²

นอกจากนี้มีหลักฐานว่า มีการผูกปีในเมืองประเทศราชทางเหนือด้วย คือ หลวงพระบาง
ลำปาง แพร่ น่าน ดังปรากฏหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2398 ว่า

...แต่เลขเมืองน่าน หลวงพระบาง เชียงใหม่ ลดอรลำปาง ลำพูน ซึ่งมาเปนเขยสู้ตาม
แขวงเมืองฝ่ายเหนือนั้น เลขเลขนี้แต่กอรโปรดเกล้าฯให้ข้าหลวงขึ้นมาตั้งกองสักเลขครั้งโดย
หาได้สักไม้ เปนแต่เรียกเอาบายฮียให้รู้จำนวนคนไว้...แต่งหลวงขุนหมื่น ออกตรวจตราทำ
บายฮียเลขลาวพุงขาว, ต้า เมืองประเทศราชให้รู้จำนวนจงแน่นนอร์ เปนเลขเมืองโดยเทา
โดยมีผู้รับรองตัว แล้วก็ให้ผูกปีฎาทำฎีกาปิดราบอกต้าฝลงในฎีกา มอบให้พวกลาวไว้สำรับตัว
จงทุกคน³

จากหลักฐานข้างต้น แสดงว่า ไฟร์ในหัวเมืองประเทศราชแม้มาอาศัยอยู่ในเมืองอื่น ก็ไม่
ต้องถูกสักด้วย จะถูกผูกปีและได้รับใบฎีกาในลักษณะเดียวกันกับการผูกปีของจีน หลักฐานดังกล่าว

¹ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 4 จ.ศ. 1227 เลขที่ 136 หนังสือเจ้าพระยาภูธราภัย
ถึงหลวงสยามานุเคราะห์ กงสุลสยามเมืองร่างกุ้ง.

² กหข., จดหมายเหตุ. ร. 4 จ.ศ. 1211 เลขที่ 147. ใบบอกเมืองนครเสียมราฐ
เรื่องเลขหลบหนีแอบแฝงอยู่ในเขตรเมืองสะโทง ฯลฯ.

และ จ.ศ. 1215 เลขที่ 72 ร่างตราถึงเมืองนครเสียมราฐ เมืองพระตะบอง ให้
ข้าหลวงถือตรามาหาตัวพระยาอภัยภูเบศ.

³ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 4 จ.ศ. 1217 เลขที่ 74 ร่างตราถึงพระยามหาอำมาต
ฯลฯ เรื่องสั่งหนังสือนำกราบทูลแล้ว.

เป็นการเพิ่มพูนความรู้เรื่องการผูกปี ซึ่งเดิมเคยเชื่อกันว่า การผูกปีเป็นมาตรการที่ใช้เฉพาะกับคนจีน เท่านั้น¹ อย่างไรก็ตาม การผูกปีเลิกในหัวเมืองประเทศราชแตกต่างจากการผูกปีคนจีน คือ มีการทำทะเบียนทางว่าวรายชื่อ เจ้าหมู่ นายหมวด และตัวเลขในแขวงเมืองต่าง ๆ เพื่อเก็บรวบรวมไว้ที่กรมพระสุรัสวดี เช่นเดียวกับไพร่อื่น ๆ ภายใต้ระบบการควบคุมกำลังคน² และถูกใช้ราชการในยามสงบและยามสงคราม³ เช่น เรียกเก็บส่วยถวาย หรือส่วยบรรณาการ และถูกเกณฑ์ไปรบด้วย เช่น เมืองนครจำปาศักดิ์ ต้องส่งเครื่องราชบรรณาการ คือ ต้นไม้ทองต้นหนึ่ง ทองหนัก 10 บาท ต้นไม้เงินต้นหนึ่ง เงินหนัก 10 บาท งาช้าง หนัก 2 หาบ นอระมادت หนัก 2 ชั่ง สิ้นผลเร็ว หนัก 4 หาบ กำหนด 3 ปีครั้ง⁴ ส่วนการเกณฑ์แรงงานนั้น มีหลักฐานปรากฏว่า เคยเกณฑ์ไพร่เมืองเวียงจันทน์ไปขุดคลองที่กรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. 2336 ภาย⁵

การที่ไทยไม่ใช้วิธีการสักกับไพร่ในหัวเมืองประเทศราชน่าจะเป็นด้วยเหตุผลที่ว่า ไทยปกครองเมืองประเทศราชส่วนใหญ่อย่างหลวม ๆ ให้เจ้าเมืองเดิมปกครองต่อไป โดยมิได้เข้าไป

¹ ศรัศกร ชูสวัสดิ์ ได้สรุปไว้ว่า การผูกปีเป็นรัฐปฏิบัติเฉพาะคนจีน (นอกระบบไพร่) ดู ศรัศกร ชูสวัสดิ์, "ผูกปี: การสกัดเก็บเงินค่าแรงงานการเกณฑ์แรงงานจากคนจีนในสมัยรัตนโกสินทร์" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 166.

² กทข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 143 ร่างสำตราเจ้าพระยาจักร์ถึงหลวงปลัด กรมการเมืองอ่างทอง ให้จับนายลูกส่งข้าหลวงคุมไปกรุงเทพฯ โทษสักท้วงมือปลอมให้นายอึ้ง

³ กทข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1211 เลขที่ 147 ใบบอกเมืองนครเสียมราช

⁴ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองอีสาน" ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506), หน้า 238.

⁵ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 70, หน้า 191.

ยุ่งเกี่ยวกับระบบการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมภายในของเมืองประเทศราชเหล่านั้น จึงไม่มีนโยบายเข้าไปใช้ระบบการควบคุมกำลังคนเช่นเดียวกับที่ใช้กับกำลังไพร่พลในราชอาณาจักรไทย

พัฒนาการของไพร่ล้ม และไพร่หลวงในสมัยรัตนโกสินทร์

งานค้นคว้าและวิจัยเกี่ยวกับเรื่องไพร่เท่าที่มีผู้ศึกษามาแล้ว จะแสดงให้เห็นความแตกต่างอย่างชัดเจนระหว่างไพร่หลวง และ ไพร่ล้มในสมัยรัตนโกสินทร์ ในด้านการแบ่งแยกสังกัด และระยะเวลาการทำงาน คือ ไพร่หลวงเป็นไพร่ที่พระมหากษัตริย์ทรงมอบหมายให้ขุนนางควบคุมดูแลในสังกัดกรมกองต่าง ๆ ตามระบบบริหารราชการแผ่นดิน เพื่อหาราชการ เช่น งานโยธา อยู่เวรประจำการ หรือส่งส่ง่วย มีอัตราการทำงานปีละ 4 เดือน ในสมัยรัชกาลที่ 1 และ ปีละ 3 เดือน ในสมัยรัชกาลที่ 2 (จนกระทั่งถึงรัชกาลที่ 5) ส่วนไพร่ลมนั้น เป็นไพร่ที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้มูลนายควบคุมไว้เป็นสมบัติ เพื่อทำหน้าที่รับใช้มูลนาย และทำงานให้รัฐปีละ 1 เดือน ข้อสรุปดังกล่าวเป็นการตีความจากหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 5 เช่น จากกฎหมายที่ประกาศใช้ในสมัยรัชกาลที่ 5¹ และจากคำกราบบังคมทูลของเสนาบดีบางท่านในสมัยนั้น² แต่จากการพิจารณาหลักฐานขั้นต้นสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเอง จะพบเป็นทีแน่ชัดว่าการแบ่งแยกสังกัดระหว่างไพร่ล้ม และไพร่หลวง และการทำงานของไพร่ทั้ง 2 ประเภทนี้ตามความเป็นจริงแล้วไม่แตกต่างกันมากนัก

สืบเนื่องจากการสถาปนารัฐรัตนโกสินทร์หลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่สอง การจลาจลปลายสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี และการศึกสงครามอีกหลายครั้ง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงเห็นความสำคัญของการควบคุมกำลังคนโดยแบ่งไว้เป็นหมวดหมู่ แยกจ่ายกำลังไพร่พลให้ขุนนาง และเจ้านายควบคุมดูแล และยังมีไพร่หลบหนีอยู่ตามป่า และไม่มีสังกัดอีก

¹ ร.ต.ท. เสถียร ลายสักขณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 9 "ประกาศที่จะหักไพร่ล้ม ตาย ฆ่า พิการ จ.ศ. 1239", หน้า 197.

² กจข., รัชกาลที่ 5 เอกสารเฝ้าเลื่อมเสมตพิเศษ เล่ม 7 หน้า 410 ร. ที่ 1397 คำกราบบังคมทูลเจ้าพระยามหินธรรค์กิติ์ธำรง ถวายต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มา ณ วัน 5 ๗ 7 ภาสโปตศก 1247.

เป็นจำนวนมาก กฎหมายที่ประกาศใช้ในสมัยรัชกาลที่ 1 และหลักฐานชั้นต้นอื่น ๆ แสดงให้เห็นวิธีจัดการควบคุมกำส้งคน ซึ่งอาจสรุปได้ดังนี้

1. แยกจ่ายไพร่สังกัดกรมกองต่าง ๆ ให้ขุนนางควบคุมดูแล
2. ให้เจ้าเมืองต่าง ๆ รวบรวมไพร่ที่ไม่มีสังกัด และหลบหนีอยู่ตามหัวเมือง สักเป็น "คนหลวง" หรือ ไพร่หลวง¹
3. พระราชทานไพร่ให้เจ้านาย เพื่อเป็นไพร่ล้อม
4. ให้มูลนายรวบรวมไพร่ไม่มีสังกัด สักเป็นไพร่ล้อมได้ แต่ห้ามไม่ให้แก่งแย่ง และเบียดบังไพร่มีสังกัดแล้วของมูลนายอื่นเป็นของตน²

วิธีการดังกล่าวชี้ชัดว่า ในชั้นต้นกล่าวคือ ในสมัยรัชกาลที่ 1 การรวบรวมคนข้อมือขาวให้มีสังกัดนั้น ไม่มีความเข้มงวดว่าจะต้องสักเป็นไพร่ล้อม หรือไพร่หลวง มูลนายจะสักไพร่เป็นไพร่ล้อม หรือไพร่หลวงก็ได้ ในประเด็นนี้ล้อดคล้องต้งกันกับคำกราบบังคมทูลของเจ้าพระยามหินธรรค์ที่ - ธารงที่ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชมีพระบรมราชานุญาตให้พระบรมวงศานุ - วงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ ผู้น้อยเกลี้ยกล่อมเลิกที่ไม่มีสังกัดมาสักไว้เป็นไพร่ล้อมของตนได้ เพื่อเรียกใช้ งาน เป็นประโยชน์แก่มูลนายบ้าง และใช้ราชการบ้าง³ ซึ่งย่อมเป็นการจูงใจมูลนายให้ตั้งใจชวน - ขวดยหาเลิกมาสักไว้ให้ได้จำนวนมาก ๆ รัฐไม่คำนึงว่าจะสักเป็นไพร่ล้อม หรือไพร่หลวง เพียง แต่ขอให้ไพร่มีสังกัด ไม่เป็นคนข้อมือเปล่า หรือแอบแฝงอยู่โดยรัฐไม่ทราบสำนวน และสังกัด การที่ ไพร่เป็นไพร่ล้อม ก็ย่อมจะดีกว่ารัฐขาดแรงงาน และขาดการควบคุมเป็นหลักฐานตามกฎหมาย ความ ยึดหยุ่นด้วยวิธีดังกล่าวนี้ปรากฏสืบเนื่องมาจนสมัยรัชกาลที่ 2 คือ อนุญาตให้ไพร่เลือกมูลนายเองได้

...ให้เจ้าเมืองกรมการสั่งแขวงนายบ้าน นายอำเภอ ประกาศป่าวร้องบรรดาข้าหนี่เจ้า บ่าว หนีนาย ไพร่หลวงล้อมกำส้ง ทาษเขลย ทาษสินไถ่ที่ชุกช่อนอยู่ ณ ปาดงคนหัว ให้เข้ามาหามูลนาย

¹ กฎหมายตราสามดวง, หน้า 720-722.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 734.

³ กข., รัชกาลที่ 5 เอกสารเฝ้าเล่มสมุดพิเศษ เล่ม 7, หน้า 410.

เดิมโดยดี จะพระราชทานโทษภาคทัณฑ์ไว้ครั้งหนึ่ง ถ้าแลมิได้สมัครอยู่ในนายเดิม จะสมัคร
อยู่กับเจ้าเมือง กรมการหัวเมืองใด แลเจ้าต่างกรม หากกรมมิได้ในพระราชวังหลวง แลกรม
พระราชวังบวรสถานมงคล แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยหมู่ใดกรมใด จะพระราชทานให้อยู่ตาม
ใจไพร่สมัคร แต่ครั้งเตียวนี้ เป็นปฐมบัญญัติไว้ เบื้องหน้าไปจะให้คงหม้อยู่ตามสักครั้งนี้¹

แต่ยังมีข้อแม้ว่า "เลิกหัวเมืองซึ่งอพยพหลบหนีนั้นให้คงเมือง จะผลัดเปลี่ยนกันโดยใจไพร่สมัครได้
แต่ในเมืองเดียวกัน เหตุว่าเลิกหัวเมืองนั้นน้อยตัวจะร่วงโรยเบาบางไป ซึ่งจะให้ไปอยู่เมืองอื่น
แลมูลนายผู้ใด ๆ นั้นมิได้ ห้ามอย่าให้เอาไว้เป็นอันขาดทีเดียว"²

การבקข้อความจากพระราชพงศาวดารข้างต้นนั้น ก็เพื่อเน้นให้เห็นว่า ไพร่หัวเมืองเปลี่ยน
เมืองไม่ได้ และจะเข้ามาอยู่ในราชอาณาจักรหรือหัวเมืองใกล้เคียงไม่ได้ แต่ไพร่อาลยอ้ายสังกัต ย้าย
สถานะจากไพร่สมัครมาเป็นไพร่หลวงได้ และปรากฏว่าการสักเลกสมัยรัชกาลที่ 2 มีการสักไพร่สมัคร
ขึ้นใหม่อยู่เป็นระยะ ๆ ตลอดรัชกาล³ และไพร่สมัครในหัวเมืองน่าจะมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น เป็นธรรมดา
ที่ไพร่หัว ๆ ไปจะมีความรู้สึกนึกคิด และความเชื่อที่ว่า ไพร่สมัครทำงานน้อยกว่าไพร่หลวง เป็น
ไพร่สมัครย่อมสบายกว่า ไพร่จึงต้องการเป็นไพร่สมัครในสังกัดมูลนาย เมื่อรัฐบาลเปิดโอกาสให้
ไพร่สมัครสมัครเป็นไพร่สมัคร และมูลนายเองก็ยอมเต็มใจที่จะรับไว้เป็นไพร่สมัครของตน

ในส่วนของการทำงานของไพร่สมัครต้นโกสินทร์ตอนต้น รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3
ตามกฎหมายไพร่หลวง และไพร่สมัคร ทำราชการเท่ากัน คือ ในสมัยรัชกาลที่ 1 ทำราชการปีละ
4 เดือน⁴ ส่วนในสมัยรัชกาลที่ 2 มีกฎหมายลดเวลาราชการให้แก่ไพร่หลวงเป็นปีละ 3 เดือน⁵

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ
รัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 (พระนคร: ศสจวิทยา, 2505), หน้า 382-387.

² เรื่องเดียวกัน.

³ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 2 จ.ศ. 1181 เลขที่ 2 ปัญชีสักเลขเมืองรัตนบุรี.

⁴ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 4, หน้า 203.

⁵ ร.ต.ท. เล็กยีร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม, ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม 4 กฎว่าด้วยไพร่สมัคร ก่าสัง แลเลิกหัวเมือง ปีมะเมีย จ.ศ. 1172, หน้า 31.

สันนิษฐานว่าการทำงานของไพร่ส่มก็คงเป็นไปตามกฎหมายนี้ด้วย สืบต่อมาจนในสมัยรัชกาลที่ 3 ไพร่ส่มรับราชการเป็น 3 ผลัด เข้าเดือนหนึ่ง ออก 3 เดือน เป็นปกติเช่นเดียวกับไพร่หลวง¹ แต่ปรากฏหลักฐานกฎหมายในสมัยรัชกาลที่ 5 อ่างถึงธรรมเนียมแต่เดิมว่าไพร่ส่มทำงานปีละ 1 เดือน จึงเกิดปัญหาที่น่าพิจารณาคือ ไพร่ส่มได้รับการลดหย่อนให้ทำงานปีละ 1 เดือน ตั้งแต่สมัยใด

ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีหลักฐานพงศาวดารระบุว่า ปี พ.ศ. 2407 เรียกเกณฑ์ไพร่ส่มทำราชการ คือ ทำป้อมกำแพงเมือง ปีละ 1 เดือน² ในขณะที่ไพร่หลวงทำราชการปีละ 3 เดือน³ การลดเวลาทำงานของไพร่ส่มนี้ไม่มีปรากฏหลักฐานเป็นกฎหมายเป็นลายลักษณ์อักษร แต่เมื่อพิจารณาจากหลักฐานต่าง ๆ ที่ปรากฏ จะเห็นได้ว่า การเปลี่ยนแปลงนี้ไม่ได้เกิดขึ้นทันทีทันใด เพราะแม้ประเภทของงานของไพร่ส่ม และไพร่หลวงจะไม่ต่างกัน และมีกฎหมายว่าทำงานเท่ากัน แต่ตามความเป็นจริงแล้ว ไพร่ส่มจะทำงานเบากว่าไพร่หลวง แนวโน้มที่มูลนายใช้งานไพร่หลวงหนักกว่าไพร่ส่มมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว แต่การเปลี่ยนแปลงลดการทำงานของไพร่ส่มเหลือปีละ 1 เดือนนี้ น่าจะเกิดในสมัยรัชกาลที่ 4 จากหลักฐานการเกณฑ์แรงงานในปี พ.ศ. 2407 ที่กล่าวข้างต้น และเป็นไปได้ว่าปัจจัยทางการเมืองก็น่าจะมีส่วนในการลดหย่อนเวลาการทำงานของไพร่ส่มในสมัยรัชกาลที่ 4 ด้วย กล่าวคือ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์สมบัติ พระราชอำนาจของพระองค์ถูกจำกัดด้วยอำนาจของขุนนางตระกูลขุนนาง และพระราชอำนาจของ

¹ กหย., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 144. บัญชีจ่ายเลข

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3, (พระนคร: ศสังวิทยา, 2506), หน้า 454.

³ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ ผู้รวบรวม, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 9, หน้า 197.

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว¹ สันนิษฐานจะเป็นไปได้ว่าพระองค์ไม่ทรงอยู่ในฐานะที่จะเข้มงวดกับการใช้ไพร่ล้มเพื่อประโยชน์ของรัฐ

จากการพิจารณาหลักฐานต่าง ๆ เราจะเห็นได้ว่า รัฐตระหนักถึงผลประโยชน์ในการควบคุมคนให้มีสังกัดไว้ได้ก่อนเป็นสำคัญ และแสดงให้เห็นแนวโน้มว่ารัฐมอบอำนาจให้มุลนายควบคุมการทำงานของไพร่ที่ส่วนกลางส่งไป หรืองานในเมืองนั้น ๆ หรืองานส่วนตัวของมุลนายได้ โดยไม่ได้แบ่งประเภทว่าให้ใช้ไพร่ล้ม หรือ ไพร่หลวงในสังกัดของขุนนางแต่ละคน² ภาระหน้าที่ของไพร่ตามกฎหมายระบุว่า ต้องเข้ารับราชการ หรือทำงานให้รัฐ ที่เรียกว่า "ทำราชการ" ลดหย่อนลงมาจากที่กำหนดไว้ในสมัยอยุธยา จากระยะเวลารวม 6 เดือน เป็น 4 เดือน ในสมัยรัชกาลที่ 1 และ 3 เดือน ในสมัยรัชกาลที่ 2 สังกัดบิใช้แต่เฉพาะในราชธานี และเมืองใกล้เคียงเท่านั้น ส่วนในหัวเมืองซึ่งห่างไกลออกไป รัฐจะไม่เคร่งครัดต่อกฎข้อนี้นัก ไพร่ล้ม และไพร่หลวงทำงานคละกัน บางงานพร้อม ๆ กัน เมื่อส่วนกลางไม่ได้ระบุว่าจะใช้ไพร่ล้ม หรือไพร่หลวง มุลนายย่อมจะใช้ไพร่หลวงมากกว่าไพร่ล้มของตน ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชอุปสรรคไว้ว่า

...อนึ่งไพร่หลวงแต่ละกรม ๆ ก็เหมือนบ้านหลวง เรือนหลวง ซึ่งเป็นตั้งของร้าง บ้านหลวง เรือนหลวงเมื่อพระราชทานให้ใครอยู่ก็ไม่ซ่อมแซมทาบารุง มีแต่จะรื้อเอากระดานไปผัดเอาตัวไม้ลงทาทินเสีย แลท้าวโสโครกล่มหมตต่าง ๆ พันที่ละพรรณาสันใด การก็เป็นเช่นนั้น ใคร

¹โปรดดูการแบ่งกลุ่มการเมืองในสมัยรัชกาลที่ 4 ใน นฤมล ธีรวัฒน์, "พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศึกษาศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ วิทยาลัยครูศรีนครินทรวิโรฒราชวิทยาลัย, 2525), หน้า 190-196.

²กหข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 18 สำนักราเจ้าพระยาจักรีถึงผู้ว่าราชการเมือง เรื่องให้เกณฑ์ไม่มาทำเพนียดข้างที่กรุงเก่า. และ จดหมายเหตุ. ร. 2 จ.ศ. 1172 เลขที่ 2 หนังสือเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาหัวเมืองมหาดไทย เรื่องให้เตรียมกองทัพหัวเมืองสำหรับใช้ราชการศึกกรม 14 ลับ

ได้มาเป็นเจ้ากรม ปลัดกรม สุ่มหาบัญชีไพร่หลวงแล้ว เพราะคิดว่าจะไม่ได้เบนมรดกตกอยู่กับ บุตร, หลานสืบไป ก็มีแต่จะกดกวดตัวไพร่หาผล หาประโยชน์ใส่ตัว ในเวลาประจวบนั้นอย่าง เดียว ไม่ได้คิดส่งวนตัวไพร่หลวงเหมือนอย่าง เจ้าหมื่นตัว เลกสังกัณฑ์ ซึ่งรู้เกรงใจไพร่ และ ส่งวนตัว เลกของตัว เพราะเหตุนี้คนจึงไม่มีใครสมัครเป็นไพร่หลวง¹

นอกจากนี้ในกรณีที่มีแต่ไพร่ล้มในกรมที่ส่งส่งด้วย ไพร่ล้มนั้นย่อมต้องทำส่งส่งเช่นเดียวกับ ไพร่หลวง และต้องส่งในอัตราเท่าเทียมกันกับไพร่หลวงส่งส่งด้วย ปรากฏหลักฐานไพร่ล้มนำส่งส่งด้วย ประจักษ์ในสมัยรัตนโกสินทร์จำนวนมาก² และสำหรับในหัวเมืองบางเมืองที่ไม่มีเลกไพร่หลวงคง เมือง หรือมีแต่จำนวนน้อย ก็คงใช้ไพร่ล้มนำราชการของเมืองนั้นด้วย

การแบ่งแยกคนเป็นประเภทต่าง ๆ ให้มีสังกัดมูลนายนี้ เป็นการจัดระเบียบทางการเมือง และสังคมในลักษณะของการควบคุมกำสั่งคน ทั้งนี้เพื่อความสะดวกในการปกครอง และการรวบรวม ผลประโยชน์ด้านต่าง ๆ ให้แก่รัฐ เมื่อระยะเวลาผ่านไป สังคมมีความลึกลับซับซ้อนมากยิ่งขึ้น ระบบการควบคุมกำสั่งคนจึงมีพัฒนาการไปในลักษณะที่สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงของสังคม เพื่อให้ระบบนี้ยังคงประโยชน์ให้แก่บ้านเมืองต่อไป

¹ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 4 จ.ศ. 1219 เลขที่ 96 ประกาศเรื่องตามเสด็จ อ่างศิลาทั้งทางน้ำ ทางบก.

² กหข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 113, 117, 118 และ 114 บัญชีเลกส่งหัวเมืองต่าง ๆ ฝ่ายเหนือ และโปรดพิจารณา กหข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 133 บัญชีเงินส่ง

จดหมายเหตุ. ร. 4 จ.ศ. 1217 เลขที่ 88 สารตราเรื่องรับเงินแทนทองส่ง และ

กขข., ร. 4 กห. เล่ม 9 เลขที่ 18 สารตราตอบเมืองชุมพร ว่าด้วยส่งทองส่ง แลเร่งส่งค้ำ, หน้า 103.